

İTHÂFÜ FUZALÂ'İ-BEŞER

(إتحاف فضلاء البشر)

Ahmed b. Muhammed el-Bennâ'nın
(ö. 1117/1705)

kıraat ilmine dair eseri

(bk. BENNÂ, Ahmed b. Muhammed).

İ'TİBÂR

(الإعتبار)

Bir şeyi benzerinin bilinen özelliklerini
dikkate alarak kavrama,
ibretli sonuçlar çıkarma anlamında
mantık terimi
(bk. DÜŞÜNME).

İ'TİBÂR

(الإعتبار)

Ferd veya garîb bir hadisin
başka yollardan rivayet edilip
edilmediğinin araştırılması
anlamında hadis terimi.

Sözlükte "bir halden başka bir hale geçmek, gizli bir şeyi açığa çıkarmak, bir şeyi incelemek" gibi anlamlara gelen **i'tibâr** kelimesi, hadis terimi olarak ferd veya garîb olduğu düşünülen bir hadisin başka bir isnadla rivayet edilip edilmediğinin araştırılmasıdır. Bu araştırmaya **sebr** adı da verilir (Süyûtî, s. 153). İ'tibar ile eş anlamlı olarak **istişhâd** da kullanılmıştır. Araştırma sonucu bulunan aynı lafızlı veya benzer anlamlı rivayete **mütâbî** / **tâbî** yahut **şâhid** denildiği gibi rivayet lafız ve mâna olarak aynı ise ikinci rivayete **mütâbî**, yalnız anlam açısından aynı ise **şâhid** de denmiştir. **Mütâbî** kelimesi, araştırma sonucunda tesbit edilen hadisin râvisini de ifade eder. İ'tibar, hadislerin delil olarak kullanılması veya bir hükmü desteklemesi açısından önem taşımaktadır. Bu işlem genellikle, rivayetleri tek başına delil sayılmayan zayıf râvilerin hadislerini takviye amacıyla yapılır. Râviler için söylenen "yüktübü hadisühû li'l-i'tibâr" (hadisi itibar için yazılabilir), "yu'teberu bih" (hadisi itibar için alınabilir) gibi tabirler de söz konusu râvinin teferrüd ettiği hadisin tek başına delil olamayacağını ve başka tarihlerden rivayet edilip edilmediğinin araştırılması gerektiğini belirtir. Yalan söylemek ve çok yanılmak gibi sebeplerle metrûk olan râvilerin hadisleri ise başka rivayetleri desteklemek üzere kullanılmaz. İ'tibara konu olan hadisin **mütâbî** veya **şâhidinin** tesbit edilmesine, diğer bir ifadeyle araştırmaya konu olan hadisi destekleyen başka bir rivayetin bu-

lunmasına **mütâbaat** adı verilir. İ'tibar sonucunda bulunan rivayet asıl rivayete ilk râvisinde müştereklik arz ediyorsa buna tam mütâbaat, daha sonraki râvilerden birinde müştereklik söz konusu ise nâkıs mütâbaat denir.

İ'tibarın bilinen bütün hadis kitaplarının taranmasıyla yapılması esastır. Ancak bu eserlere ulaşmak ve her ferd hadis için bir delil buluncaya kadar kitaplara kaydedilmiş bütün hadisleri incelemek hemen hemen imkânsız olduğundan herhangi bir hadise ferd veya garîb hükmü vermenin de izâfî olacağı tabiidir. Bundan dolayı ferd veya garîb hadisi destekleyen başka bir rivayet bulunamazsa bu durum belirtilmeli, kendisine destek aranan hadis için ferd veya garîbdir şeklinde kesin bir hüküm verilmemelidir. Nitekim muhaddisler böyle durumlarda, "Lâ na-rifühû illâ min hâze'l-vech" (biz bu hadisin bundan başka bir rivayetini bilmiyoruz) gibi kesinlik taşımayan ifadeler kullanmışlardır. Hadislerin henüz tam olarak toplanmadığı ilk dönemlerde i'tibar işleminin şifâhî rivayetlerin gözden geçirilmek suretiyle yapıldığı da olmuştur.

Teferrüd hadis râvilerinden hangisinin tabakasında ise o tabakada hadisi rivayet eden başka bir râvinin bulunup bulunmadığına bakılır; o tabakadan bir rivayet bulunamazsa sırasıyla hadisin ilk kaynağına doğru her tabakada bu işlem sürdürülür. Herhangi bir tabakada hadisi rivayet eden başka bir râvi tesbit edilirse hadisin **mütâbî** ve **şâhid**i bulunmuş olur. Meselâ Şâfiî *el-Üm*'de (II, 94) Mâlik-Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer isnadı ile, "Ay yirmi dokuz gündür. Hilâli görmedikçe oruç tutmayınız, yine hilâli görmedikçe bayram etmeyiniz. Eğer ufkunuz bulutlanmış olursa sayıyı otuza tamamlayınız" meâlinde bir hadis nakletmiş, bazıları Şâfiî'nin bu hadisi Mâlik'ten rivayete teferrüd ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu iddia üzerine yapılan i'tibar işlemi sonucunda Buhârî'nin bu hadisi aynı lafızlarla Mâlik'ten Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî rivayetiyle naklettiği tesbit edilmiştir (Buhârî, "Şavm", 11; Beyhakî, s. 205).

İ'tibar sonucu elde edilen hadisin sahih veya hasen olması zorunluluğu yoktur; bazı zayıf hadislerin de **mütâbî** veya **şâhid** olarak değerlendirilmesi mümkündür. Esas itibarıyla bir hadis sırf ferd veya garîb oluşu yüzünden zayıf sayılmayacağı gibi ferd veya garîb olması bir hadisin sahih olmasına engel değildir. Ancak muhaddisler, ihtiyatlı davranmanın bir gereği olarak i'tibar prensibini güvenilir râ-

vilerin rivayetleri için de kullanmışlar ve bir hadisin sıhhatini eğer varsa bir başka isnadla güçlendirmeye çalışmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "abr" md.; Buhârî, "Şavm", 11; Şâfiî, *el-Üm*, Beyrut 1393, II, 94; Beyhakî, *Beyânü haça'l men ahta'e 'ale-Ş-Şâfi'i* (nşr. Şerif Nâyif), Beyrut 1402/1983, s. 205; İbn ü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, s. 82-85; *Tecrid Tercemesi*, I, 114-119; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Beyrut 1403/1983, I, 207-211; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Kahire 1379/1959, s. 153-156; Tehânevî, *Kavâ'id fi 'ulümü'l-hadis* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1392/1972, s. 45-46; Talât Koçiyiçit, *Hadis İstılahları*, Ankara 1980, s. 174-175, 334-336, 404-405; Nüreddin İtr, *Menhecü'n-naqd fi 'ulümü'l-hadis*, Dimaşk 1401/1981, s. 394-395; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996, s. 110-112.

SALAHATTİN POLAT

el-İ'TİBÂR

(الإعتبار)

Hâzimi'nin

(ö. 584/1188)

nâsih ve mensuh hadisler
konusundaki eseri.

Tam adı *Kitâbü'l-i'tibâr fî beyâni'n-nâsih ve'l-mensuh mine'l-âşâr* (*aşbâr*) olup müellifin öğrencilerinden Abdullah b. Hasan es-Sa'dî tarafından rivayet edilmiştir. Nâsih ve mensuh ilmini "hadisleri hadislerle bilme ve anlama ilmi" diye tanımlayan Hâzimi, yedi cüzden oluşan eserinin giriş mahiyetindeki birinci cüzünde nâsih ve mensuhu bilmeyenlerin bu konuda çok az şey söylenip yazıldığını ileri sürmelerine rağmen bu alanda çalışmaların az olmadığını, fakat bunların yeterince bilinmediğini kaydetmekte ve neshle ilgili bazı teknik bilgiler vermektedir. Müellif bu cüzde ayrıca neshin sözlük ve terim mânalarını açıklamış, neshite aranan şartları, neshin belirtilerini, teâruz ve tercihte başvurulacak ölçüleri belirtmiştir. Tercihle takip edilmesi gereken yollar, tahsile neshin arasındaki fark, kitabın sünnetle neshi meselesi, sünnetin kitabı tefsir edişi gibi konuları incelemiş ve âlimlerin bu hususta ihtilâf ve ittifak ettikleri noktaları belirlemeye çalışmıştır. Fıkıh bablarına göre düzenlenen, nâsih ve mensuh haberlerini toplayıp değerlendirmeyi amaçlayan eserin diğer cüzlerinde, "Kitâbü'l-Şâhâre"den "Kitâbü'l-Libâs"a kadar yirmi iki kitap ve onların altında muhtelif bablar halinde aralarında zıtlık görülen haberler sıralanmış, bunların sıhhati konusundaki rivayetler zikre-

dilmiştir. Hâzîmî, nâsih ve mensuhun çeşitleri hakkında nazarı bilgi vermekle beraber eserinde genellikle hadisin hadisi neshiyle ilgili örnekler üzerinde durmuştur.

Başta *İhtilâf ü'l-hadîs* olmak üzere İmam Şâfiî'nin eserleri Hâzîmî'nin birinci derecede kaynaklarını teşkil eder. 127 şeyhten hadis nakleden müellif adlarını zikretme de hocalarından bazılarının eserlerinden faydalanmış (meselâ bk. s. 3, 99), Esrem'in *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*'u ile Tahâvî'nin *Şerhu Me'âni'l-âsâr*'ından yine kaynak belirtmeden nakillerde bulunmuştur (Koçkuzu, s. 59). Hadiste nâsih ve mensuh konusunda benzeri görülmemiş bir çalışma olarak kabul edilen eser (İbnü'l-İmâd, IV, 282) daha sonraki çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır.

İlk defa Haydarâbâd'da (1319) ve ardından Kahire'de (1346, 1349) basılan *el-İ'tibâr*'ın güvenilir neşirlerinden biri, aralarında Seyyid Hâşim en-Nedvî ile Muhammed Tâhâ en-Nedvî'nin de bulunduğu bir heyet tarafından gerçekleştirilmiş (Haydarâbâd 1359/1940), eser Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Halep 1346/1927), Râtib Hâkimî (Humus 1386/1966), Muhammed Ahmed Abdülazîz (Kahire 1979) ve Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Halep 1403/1982) tarafından da yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), Halep 1403/1982; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1920; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 282; *İzâhu'l-meknûn*, I, 97; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 119; Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi*, İstanbul 1985, s. 55-61; Syed Hashimi, "The Dâ'irat-ul-Ma'ârif", *IC*, IV (1930), s. 630-631; G. C. Anawati, "Textes anciens édités en Egypte au cours des années 1979-1980", *MIDEO*, XV (1982), s. 176-178.

ALİ OSMAN KOÇKUZU

İ'TİDÂ

(bk. TAADDİ).

İTİDAL

(الإعتدال)

Duygu, düşünce, ahlâk ve davranışlardaki denge anlamında bir terim.

Adl kökünden masdar olup klasik sözlüklerde "iki aşırı tutum ve davranış arasındaki orta hal" şeklinde tanımlanan *İ'tidâl* bu genel tanım çerçevesinde "or-

ta halde bulunma, ölçülü ve ılımlı olma, soğukkanlılık, denge, düzgünlük, doğruluk" şeklinde açıklanmıştır; ayrıca *adâlet* kelimesinin bir anlamının da "itidal ve istikamet" olduğu belirtilir (*Lisânü'l-'Arab*, "°adl" md.; *et-Ta'rifât*, "el-°adl" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "°adl" md.). Felsefe kültürünün İslâm dünyasında gelişmesiyle birlikte itidal kelimesi "mizaç, karakter ve ahlâkta aşırılıklardan uzaklık, ılımlılık, denge" mânâsında ahlâk ve psikoloji terimi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ya'küb b. İshak el-Kindî, İslâm kültüründe ilk felsefi terimler sözlüğü olan *Risâle fi hudûdi'l-eşyâ' ve rüsûmihâ* adlı eserinde "felsefe bakımından itidal, yani karakterin dengeli oluşu ..." derken bu anlama işaret eder. Ayrıca itidal kavramı, eski tıpta ahlât-ı erbaa sayesinde organizmanın düzenli ve sağlıklı işleyişinin insanın kişiliğine olan etkisini de ifade eder. Edebiyatta ise "şiirin vezin kurallarına uygunluğu" anlamına gelir.

Kur'an-ı Kerim'de itidal kelimesi geçmemekle birlikte aynı kökten olan "adele" fiili bir âyette insanın itidalli, uyumlu, düzgün bir yapıda yaratıldığını ifade etmek üzere kullanılmıştır (el-İnfîtar 82/7; krş. Taberî, XXX, 87; Şevkânî, V, 458). Ayrıca çeşitli âyetlerde ahlâki eğilimlerde, huylarda, tutum ve davranışlarda ifrat ve tefrit yönündeki sapmaları yerilmiş, bu hususta itidalli davranmanın önemine işaret edilmiştir. Harcamalarda (el-İsrâ 17/29; el-Furkân 25/67), dünya ve âhiret işlerine yönelmede (el-Bakara 2/201), dostluk ve düşmanlıkta (el-Bakara 2/193-194; el-Mâide 5/8), cezalandırmada (el-Bakara 2/178; en-Nahl 16/126) aşırılığı yasaklayan âyetler Kur'an'ın itidale verdiği önemi gösteren örneklerden bazılarıdır. Ayrıca sık sık tekrar edilen "sırat-ı müstakim" tabiri de genellikle inançta, ahlâk ve yaşayışta her türlü yanlışlık ve aşırılıklardan uzak, doğru, dengeli ve orta yol olarak açıklanmıştır.

Hadislerde itidal kelimesi "rükûdan veya secdeden kalkma, doğrulma" gibi sözlük anlamlarında geçmekle birlikte (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "°adl" md.) terim olarak kullanılmamıştır. Ancak hadislerde de ibadetlerden yeme içmeye, giyim kuşama vb. ihtiyaçlara kadar hayatın her alanında dengeli, ölçülü olmaya önem verilmiş, genel olarak duyguların, tutum ve davranışların normal ve dengeli olması istenmiştir. Meselâ aşırı sevginin gözü kör, kulağı sağır edebileceği uyarısında bulunulmakta, insanlar sevdiklerini ölçülü sevmeye çağrılmakta (*Müsned*, V, 194;

VI, 450; Ebû Dâvûd, "Edeb", 116; Tirmizî, "Birr", 59), dinde aşırılık yasaklanırken bunun eski toplumların yıkımını hazırlayan kötü bir huy olduğu belirtilmekte (*Müsned*, I, 215, 347; Buhârî, "İftisâm", 5), aşırı dünyevileşme reddedildiği gibi din ve ibadet adına dahi olsa bütünüyle dünya işlerinden kopacak kadar aşırılığa sapmak da yasaklanmaktadır (meselâ bk. *Müsned*, VI, 226; Buhârî, "Şavm", 51, "Zekât", 30, "Tehecûd", 20, "Nikâh", 1, "Cihâd", 70, "Rikâk", 3, 4; Müslim, "Zekât", 40; Dârimî, "Nikâh", 3).

Dünya nimetleri karşısında sabır, kanaat, tevekkül, zühd gibi kavramlarla Kur'an ve Sünnet'in ortaya koyduğu bu ölçülü ve duyarlı tavır zamanla bazı mutasavvıflar ve tarikatlar dünyaya büsbütün sırt çevirme noktalarına kadar götürmüş (Çağrı, s. 65-68), ancak bu tutum, başta Selefler olmak üzere âlim ve düşünürler tarafından itidalden sapma olarak değerlendirilip eleştirilmiştir (meselâ bk. İbn Miskeveyh, s. 49, 147; Râgıb el-İsfahânî, s. 266-270; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, s. 197-246, 280-290).

Kindî'den itibaren İslâm filozofları ahlâk ve davranışlarda aşırılıktan uzak durmayı, ılımlı ve dengeli olmayı öğütleyen âyet ve hadislerden de ilham alarak itidal kavramını "insan davranışlarının ifrat ve tefrit denilen iki aşırı uç arasında orta bir halde olması" şeklinde açıklamışlardır. Daha çok "vasat" kelimesiyle ifade edilen bu orta hal zamanla olgunlaşmış karakter durumuna gelince "fazilet" olarak adlandırılmıştır. Bu anlayışın zamanla İbn Hazm, Râgıb el-İsfahânî, Gazzâlî gibi âlimler tarafından benimsenerek ortak bir kabul haline geldiği görülmektedir. İslâm ahlâk kültüründe "temel faziletler" (fezâil-i asliyye, fezâil-i erbaa) diye anılan erdemlerden hikmet bilgi gücünün, yiğitlik, arke veya üstün gelme gücünün, iffet de öfke gücünün itidali şeklinde açıklanmış, bu suretle insanın ahlâki yapısında ve kişiliğinde bütün güçlerin itidal noktasında meleke halini alışıyla onda dördüncü temel erdem gerçekleşmiş olacağı belirtilmiştir. Bu erdem Kindî tarafından itidal olarak adlandırılırken daha sonraki kaynaklarda bunun yerine adalet terimi benimsenmiştir.

Her fazilet bir denge (itidal) ve bir normal tavidir. Bundan sapma ya fazlalık veya eksiklik yani aşırılık sayılır; fazlalık yönünde sapmaya ifrat, eksiklik yönünde sapmaya da tefrit denir. İster fazlalık isterse eksiklik şeklinde olsun her aşırılık bir rezillettir. Fârâbî bütün iyi fiillerin bu